

Камэнтары

Да першага выдання

Дадзенае выданьне складаецца зь пяцёх разьдзелаў, тэксты ў якіх друкуюцца ў храналягічным парадку. У тых выпадках, калі аўтар грунтаваў свае дасьледаваньні на ранейшых распрацоўках, іх зьмест можа нязначна паўтарацца. Адбор тэкстаў для публікацыі быў ажыццёўлены асабіста аўтарам, які да таго ж сам перагледзеў першую карэктурку гэтай кнігі.

У кнігу ўвайшлі тэа беларусазнаўчыя дасьледаваньні аўтара, якія, на яго думку, маюць навуковую вартасьць. Не публікуюцца тэа тэксты, якія

— пазьней сталі структурнымі элемэнтамі кнігі аўтара, напрыклад, артыкул “*Czy sprawiedliwy w Sodomie?*” (Znak. № 2—3(405—406). 1989. S. 114—129.);

— у вялікай меры супадаюць зь зьмешчанымі ў нашым выданьні тэкстамі, як “*Stosunki polsko-białoruskie w okresie drugiej wojny światowej*” (Znak. № 6 (409). 1989. S. 18—29) або інтэрвію “*O braciach Iwanowskich. Z Jerzym Turonkiem rozmawia Marek J. Karp*”. Znak. № 1—7 (386). S. 37—49. 1987;

— ёсьць кампіляцыямі на аснове ўперад выдадзеных публікацыяў аўтара, накіраваных: *Between Byzantium and Rome: On the Causes of Religious and Cultural Differentiation in Belarus // International Journal of Sociology*. Vol. 31. № 3. Fall 2001. № 3. P. 46—61. або *Weisruthenien: Zweifrontenkrieg der Ideologien // Anpassung — Kollaboration — Widerstand: kollektive Reaktionen auf die Okkupation / Wolfgang Benz u.a. (Hrsg.)*. Berlin: Metropol, 1996. S. 191—198;

— ёсьць кароткімі рэплікамі ў дыскусіях на пэрыфэрыяльныя навуковыя тэмы, як “*Glosa do artykułu Jurija Kiturki*”. (Гл. Кітурка Ю. Беларуская праблематыка ў творах лідара эндэцыі Рамана Дмоўскага (к. XIX — п. XX ст.) // *Biuletyn Historii Pogranicza*. 2000. № 1. S. 7—19);

— напісанья ў суаўтарстве манаграфіі, як *Garbiński J., Turonek J. Białoruski ruch chrześcijański XX wieku. Słownik biograficzno-bibliograficzny*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Slawistyki, 2003. LXXX, 519 s.

Назва кнігі — “Мадэрная гісторыя Беларусі” — паходзіць ад рэдактара. Яна была паклікана падкрэсьліць дзьве акалічнасьці: па-першае, бальшыня артыкулаў у кнізе храналягічна прысьвечана падзеям эпохі мадэрнасьці, перш за ўсё гісторыі мадэрнага беларускага нацыяналізму. Па-другое, асьветленая тут гісторыя Беларусі была разгледжаная з мадэрных пазыцыяў, г.зн. пры дапамозе навуковага інструмэнтара, апарату й мэтадалёгіі, прынятых цяпер у заходнім навуковым сьвеце.

Артыкулы, якія ў арыгінале былі напісаныя на польскай мове, пераклалі Валер Булгакаў, Марыя Мартысевіч, Ганна Пазюк, Алесь Пяткевіч і Марына Шода.

На зьчэньне аўтара за аснову перакладу “Беларусі пад нямецкай акупацыяй” быў узяты пераклад, зроблены Валерыяй Ждановіч і апублікаваны ў 1993 г. менскім выдавецтвам “Беларусь”. Пры яго падрыхтоўцы да перадруку ў яго было ўнесена колькі тысяч паправак, найперш былі выпраўленыя грубыя стылёвыя і тэрміналягічныя памылкі (між іншым, перакладчыца ўсюды пераклала польскае *naród* як народ). Яго нельга назваць поўным: ён быў апублікаваны зь выпаданьнем цэлых радкоў і сказаў, без уліку разьбіўкі арыгінальнага тэксту на абзацы й сказы і бяз строгай вэрэфікацыі імянаў (так, Язэп Малецкі ператварыўся ў Юзафа Малецкага). У шэрагу фрагмэнтаў літаральны пераклад падмяняўся апісальна-інтэрпрэтацыйным. Выявілася таксама, што рэдактары ў нібыта лібэральным 1993 г. дазвалялі сабе ідэалёгічна матываваныя праўкі арыгінальнага тэксту, як, напрыклад:

Другі і трэці сказы ў кнізе:

Паводле некаторых аспэктаў, яна мала адрозьнівалася ад сытуацыі ў іншых краінах Эўропы. Гэта адносіцца галоўным чынам да нацысцкіх забойстваў на ідэалагічных матывах, г.зн. зьнішчэньне габрэяў, камуністаў і іншых палітычных праціўнікаў гітлерызму (пераклад 1993 г.).

Паводле некаторых аспэктаў, яна не адрозьнівалася ад сытуацыі ў іншых акупаваных краінах Эўропы. Гэта адносіцца галоўным чынам да нацысцкіх забойстваў на ідэалагічных матывах, г.зн. зьнішчэньня габрэяў і палітычных праціўнікаў гітлерызму (арыгінал 1989 г.).

Апошні сказ у кнізе:

Гэтай ацэнкі не мяняе факт нацысцкага генацыду, паколькі ня меншай была колькасць ахвяр сталіншчыны (пераклад 1993 г.).

Гэтай ацэнкі не мяняе факт нацысцкага генацыду, бо колькасць ахвяр НКВД у саміх толькі Курапатах пад Менскам не саступае памерам ээсаўскіх злачынстваў падчас усіх карных акцыяў у Беларусі (арыгінал 1989 г.).

Выданьне забяспечана камэнтарамі, якія належаць Алесю Пашкевічу і Анатолю Сідарэвічу. Іх пераважная частка зьмешчана беспасярэдне ў тэксьце, рэшта, з тэхнічных прычынаў, пры яго канцы. У перакладных тэкстах шэраг цытатаў зь цяжкадаступных публікацыяў даецца ў адваротным перакладзе з польскай.

Дзе-нідзе стыль-рэдактар Раман Маладзьяшын ажыццяўляў стылёвую праўку арыгінальных беларускамоўных тэкстаў, якая спэцыяльна не апісваецца ў камэнтарых. Разам з тым, шэраг аўтарскіх напісаньняў (“рускі” ў значэньні “расейскі”, “існаваўшы” ў значэньні “існы” і г.д.) быў захаваны.

Гэтая кніга адрасавана тром аўдыторыям чытачоў. Першая складаецца з вучняў і настаўнікаў сярэдніх школаў, студэнтаў і выкладнікаў ВНУ. Яны знойдуць тут ня

толькі веды пра факты, падзеі і асобы, якія не фігуруюць у падручніках для сярэдняй і вышэйшай школы, а таксама іх арыгінальнае тлумачэньне. Другую аўдыторыю складае інтэлігенцыя, якая хоча ведаць гісторыю, якую не вывучалі ў савецкай і дагэтуль не вывучаюць у цяперашняй школе. Напасьледак, апошняю аўдыторыю складаюць тыя гісторыкі, якія, ня маючы доступу да сучаснай заходняй літаратуры і не валодаючы замежнымі мовамі, не знаёмыя з сучаснымі дасьледаваньнямі беларускай гісторыі. Кніга забяспечана навуковым апаратам, які дазволіць ім зьвярнуцца беспасярэдне да крыніцаў і фактаў.

Спадзяюся, што знаёмства з новымі інтэрпрэтацыямі беларускай гісторыі паспрыяе сьцьвярдзеньню нармальнасьці беларушчыны і беларускага нацыяналізму. Для беларускага грамадства, якое так доўга было пазбаўлена права на сваю культурную, навуковую і палітычную памяць, гэты момант мае аб’ектыўную вартасьць.

Да другога выданьня

Так сталася, што першае выданьне было падрыхтаванае на скорую руку, і ў ім засталіся шматлікія артаграфічныя і рэдактарскія памылкі, што выклікала горкае расчараваньне самога аўтара Юр’я Туронка.

У перавыданьне было ўнесена больш за 4 тысячы правак. Між іншым па магчымасьці выпраўленьня цытаты (у выпадку, калі ў першым выданьні яны даваліся ў адваротным перакладзе праз польскую мову), усе выяўленьня рэдактарскія памылкі, праведзеныя правапісная ўніфікацыя, праверана разьбіўка тэкстаў на абзацы.

Зноскі, абазначаныя зорчаккай (*), азначаюць, што яны былі перастаўленьня з канца кнігі наперад. Яны былі пазначаныя так, каб не парушаць ужо існуючую скразную нумарацыю. Ня ўсе зноскі былі перанесеныя. Калі не было адпаведнай тэхнічнай магчымасьці, зноскі, якія тлумачаць адныя і тыя ж рэаліі ў розных месцах кнігі, могуць стаяць у яе канцы.

Быў расшыраны і дапоўнены іменны паказьнік.

Частку ілюстрацыяў з тэхнічных прычынаў давалося выпусьціць. Ілюстрацыі расстаўлены ў храналагічным парадку.

Шэраг немагавараных лексычных і стылёвых правак пры перавыданні быў скасаваны на карысць арыгінальных аўтарскіх напісанняў (*зродны брат — дваю радны брат* і пад.)

Удакладнены правапіс матэрыялаў на польскай, ангельскай і нямецкай мовах.

Некаторыя зноскі былі ўведзеныя ўпершыню.

Цытаты, большыя за тры-чатыры сказы, былі аформленыя спецыяльным стылем.

У зносках і бібліяграфіі апісаньне выданьняў па магчымасьці даецца арыгінальным правапісам.

Мяркуючы зь першага выданьня, кнізе накіраваная пгчасьлівы лёс. Яна спаткалася з дужа пёплым прыёмам чытачоў. Спадзяюся, што гэтае перавыданьне таксама не пакіне аматараў беларускай гісторыі абьякавымі.

Валер Булгакаў

С. 14—15. ...*Яны былі на сутнасьці адзінай крыніцай інфармацыі, у выніку чаго адыгралі вырашальную ролю ў фармаваньні нашых ведаў пра Івана Луцкевіча.* — Аляксандра Бэргман у сваім артыкуле адносна гэтага пісала:

Турунак моцна перабольшвае, калі сьцьвярджае, што пра дзейнасьць Івана Луцкевіча засталіся толькі запісы яго брата Антона Луцкевіча. Нельга ж абысьці тое, што напісаў пра І. Луцкевіча ў 1920 годзе Максім Гарэцкі. Іменна тое, што гэты выдатны гісторык беларускай літаратуры, які быў асабіста і блізка знаёмы з Іванам з 1912 году, запісаў пра яго ў “Гісторыі беларускай літаратуры”, у разьдзеле “Нашаніўская пара”, на 134 старонцы:

Ян Луцкевіч (1881—1919) — віленскі археоляг, родам з Менска, быў адным з самых відных дзяячоў нашаніўскае пары. Як выбітная культурная сіла ў адраджэньні і палітычны правадыр такога руху, дзе разьвіцьцё нацыянальнай літаратуры было грунтам усёй працы, Ян Луцкевіч, хоць сам блізка што і не пісаў, зрабіў

тым часам вялікую работу ў гісторыі нашаніўскай літаратуры, быўшы ініцыятарам «Нашае Долі» і «Нашае Нівы», дабыўшы кошта на друкаваньне, гуртуючы да сябе людзей слова і жывучы зь імі адным жыцьцём. У гісторыі ж адраджэньня наогул Я. Луцкевіч мае значэньне непараўнавана важнейшае — беларускаму народу адказаў ён багаты нацыянальны музэй, які зь вялікаю пільнасьцю і працаю зьбіраў праз усё жыцьцё. — А. П.

С. 15. ...*непрызнаваньня ў той час “не сваёй” “Нашай долі”.* — А. Бэргман выказвалася наконт гэтых заўвагаў Аўтара наступным чынам:

Турунак засьлеплены намаганьнямі падкрэсьліць свае «сэнсацыйныя адкрыцьці» і вылівае, як кажуць, з вадою само дзіця. Таму яго цьверджаньні адносна падрабязнасьцяў — магчыма, што несьведома — маюць характар агульнага аспрэчваньня выдатнай, інспіруючай ролі Івана Луцкевіча ў беларускім адраджэнскім руху. Узьнікае ўражаньне, што артыкул А. Каваля паслужыў яму нагодай, каб выказаць свае погляды на розныя справы, каб прыгадаць, што даўно пара сур’ёзна заняцца вывучэньнем гісторыі Беларускай сацыялістычнай грамады, раскрыць біяграфіі яе дзяячоў. — А. П.

С. 142. ...*як і ў гучным выпадку Шаптыцкіх.* — падобная з Іваноўскімі сытуацыя склалася і ў сям’і Шаптыцкіх ува Ўсходняй Галіччыне, дзе этнасацыяльная структура насельніцтва нагадвала беларускую. Родныя браты Станіслаў і Раман (1865—1944) Шаптыцкія абралі сабе розныя шляхі. Станіслаў стаў польскім генэралам і ў 1919—1920 г. актыўна змагаўся за незалежнасьць Польскае дзяржавы, а Раман выбраў шлях грэка-каталіцкага сьвятара, стаўшы ў 1901 г. мітрапалітам (пад імем Андрэй) і фактычна духоўным лідэрам галіцкіх украінцаў. — А. П.

С. 143. ...*накшталт Рэя і Каханоўскага...* — Рэй Мікалай (1505—1569) — польскі пісьменьнік. Каханоўскі Ян (1530—1584) — польскі паэт. Абодва яны лічацца пачы-

нальнікамі польскай літаратуры, абапёртай на нацыянальным грунце. — А.П.

С. 144. ...*скасаваны травеньскай канстытуцыяй 1791 г.*... — у тэксьце Канстытуцыі 1791 г. ніводнага разу наўпрост ня згадвалася Вялікае Княства Літоўскае. Аднак у ёй прысутнічалі ўскосныя згадкі, як, напрыклад, выразы “ў дзяржавах Рэчы Паспалітай”, “да дзяржаваў Рэчы Паспалітай” і г.д. Таму некаторыя аўтарытэтныя дасьледчыкі лічаць, што Канстытуцыя не касавала дзяржаўна-праўнай асобнасьці Вялікага Княства Літоўскага, а проста не краналася гэтай праблемай. А 20 кастрычніка 1791 г. сэнатарамі і пасламі ад Вялікага Княства Літоўскага была прынятая асобная пастанова — “Узаемнае заручэньне абодвух народаў”, якое замацавала фэдэрацыйную аснову Рэчы Паспалітай як палітычны дуалізм. Прыняты дакумэнт сьцьвярджаў, што Вялікае Княства Літоўскае павінна мець “такую ж колькасьць міністраў і нацыянальных пасадаў і з такімі ж тытуламі і пастановамі, як і Карона”. — А.П.

С. 144. ...*дамова зь Пятром I 1703 г.* — маецца на ўвазе абвешчэньне генэральнай канфэдэрацыйнай шляхты ВКЛ саюзу з Расеяй увесну 1703 г. Сама ж дамова зь Пятром I, паводле якой апошні абяцаў ваенную і грашовую дапамогу ВКЛ, была падпісаная ў 1702 г. Прадстаўнікі шляхты рашыліся на заключэньне гэтай дамовы, імкнучыся атрымаць падтрымку Расеі ў ходзе ўнутрыпалітычнай барацьбы з магнацкім родам Сапегаў, якая набыла характар грамадзянскай вайны. — А.П.

С. 152. ...*Уладзіслава Татаркевіча, Тадэвуша Катарбінскага, Марцэля Гандэльсмана, Казімежа Саснкоўскага альбо біскупна Зыгмунта Лазінскага.* — Татаркевіч Уладзіслаў (1886—1980) — польскі філэзаф і гісторык філязофіі, прафэсар шэрагу польскіх і эўрапейскіх унівэрсытэтаў; Катарбінскі Тадэвуш (1886—1981) — вядомы польскі філэзаф, лёгік, этык, аўтар шэрагу філязофскіх і этычных канцэпцыяў; Гандэльсман Марцэлі (1882—1945) — польскі

гісторык, дасьледаваў гісторыю Польшчы сярэдніх вякоў і новага часу; Саснкоўскі Казімеж (1885—1969) — польскі палітычны і вайсковы дзяяч, адзін з арганізатараў польскага войска. У 1920-я г. быў вайсковым міністрам Польшчы, падчас другой сусьветнай вайны ў 1943—1944 г. быў галоўнакамандуючым польскіх узброеных сілаў; Лазінскі Зыгмунт (1870—1932) — рэлігійны дзяяч, з 1917 г. менскі, з 1925 г. — пінскі каталіцкі біскуп. — А.П.

С. 154. ...*аднак не закранае мясцовых паноў.* — гэтыя паны, мабыць, добра адчувалі сваю несумяшчальнасьць з Каліноўскім, калі дамагліся адхіленьня яго ад кіраўніцтва паўстаньнем. Тут трэба адзначыць, што і канфлікт Каліноўскага зь “бязмозглай” Варшавай “грунтаваўся выключна на розьніцы падыходу да сацыяльнае праблемы”. Гэты канфлікт — і пра гэта піша Ю. Туронак — “выявіўся ня ў сфэры дзяржаўнага сэпаратызму беларускага, а ў сфэры арганізацыйнага ўнезалежненьня паўстанцкага руху на Беларусі ад “белых варшавякаў”. З пэўным правам Каліноўскага можна “залічыць... да лічбы прадстаўнікоў беларускага аўтанамізму — у Польскай дзяржаве” (усе тры цытаты ўзятыя з: Лупцкевіч А. Нарадавольцы-беларусы і іх орган “Гомон”. К 50—лецьцю выхаду “Гомона”. ЦБ Літ. АН: ф. 21, спр. 339). — А.С.

С. 161. ...*і разам з Сабінай наведвала курсы Лесгафта.* — маюцца на ўвазе Курсы выхавацелю і кіраўнічак фізычнай адукацыі, заснаваныя ў Пецяярбургу ў 1896 г. вядомым расейскім анатамам і педагогам П.Ф. Лесгафтам (1837—1909). — А.П.

С. 173. ...*адрозьніць беларускую лацінку ад польскага алфавіту.* — гэтыя графічныя знакі захаваліся ў беларускай лацінцы да сёньняшняга дня. Наагул жа і ў пазьнейшыя гады рабіліся спробы наданьня беларускаму правапісу, як лацінскаму, так і кірылічнаму, большай адметнасьці ў параўнаньні з польскім і расейскім. Так, у 1930-х г. менавіта з гэтай мэтай заходне-

беларускія дзячы сталі ўжываць пры пісанні лацінкай літару “v” замест “w”. У 1920-х г. Я. Станкевіч прапаноўваў увесці ў беларускі кірылічны альфабэт літару “k” замест “к”. — А.П.

С. 175. ...імкненні БСГ і Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыі... — Літоўская сацыял-дэмакратычная партыя (пасля 1905 г. — Сацыял-дэмакратычная партыя Літвы) узнікла ў красавіку 1896 г. у Вільні. Акрамя сацыялістычных лезунгаў, высоўвала патрабаванні нацыянальнага вызвалення. — А.П.

С. 184. ...зважваючы на сваё службовае становішча... — маецца на ўвазе праца Б. Эпімаха-Шыпілы ў бібліятэцы Пецяярбургскага ўніверсітэту. — А.П.

С. 195. ...выхадцы з Гарадзенскай і Віленскай губэрняў. — паводле Яўгена Мірановіча, у тых гады з Заходняй Беларусі выехалі 1 млн. 400 тыс. чалавек (Бежанства 1915 года. Беласток, 2000. С. 8). — А.П.

С. 199. ...смаленскімі інтэрнацыяналістамі. — маюцца на ўвазе дзячы Абласнога выканаўчага камітэту Заходняй вобласці і фронту (Аблвыканкамзаху), рэзідэнцыя якога знаходзілася ў Смаленску. — А.П.

С. 201. ...прыхішоў кансэрватар Раман Скірмунт... — рашэнне аб стварэнні новага Народнага сакратарыяту БНР на чале з Р. Скірмунтам было прынята ў пачатку траўня 1918 г. Аднак гэты ўрад так і ня здолеў рэальна прыступіць да выканання сваіх абавязкаў. 22 ліпеня 1918 г. быў зацьверджаны новы кабінэт на чале з Янкам Серадой, які прыняў паўнамоцтвы непасрэдна ад Народнага сакратарыяту на чале з Варонкам. — А.П.

С. 205. ...стварэнне Часовага Беларускага нацыянальнага камітэту... — Часовы Беларускі нацыянальны камітэт быў створаны ў Менску 10 жніўня 1919 г. Кузьма Цярэшчанка стаў ягоным старшынём толькі 17 кастрычніка 1919 г., а да гэтага

яго ўзначальваў Аляксандар Прушынскі (Алесь Гарун). — А.П.

С. 205. ...можна атрымаць з рук Польшчы. — нягледзячы на тое, што беларускія дзячы ў той час сапраўды публічна выказваліся ў падтрымку Пілсудскага, нельга адназначна сьцьвярджаць, што яны безаглядна паверылі яго абяцанням. Паводзіны беларусаў у значнай ступені вызначаліся тагачаснай палітычнай кан'юнктурай. Добра характарызуе становішча ліст аднаго з найактыўнейшых у той час беларускіх дзячоў Антона Аўсяніка да Антона Луцкевіча:

З палякамі ... дагаварыліся, каб яны ... далі 1 мільён марак. Усё гэта добра, але ці добра мы робім, што бярэм ад іх грошы тады, калі нашыя адносіны яшчэ не выясьненыя... Што рабіць, як трымацца з палякамі?... Думаю, што з палякамі трэба абавязкова зараз жа згаварыцца аб нашай нацыянальнай арміі... Можна зь імі гаварыць і аб фэдэрацыі, — трэ ісьці на кампрамісы, памятаючы адно — усё мы робім для незалежнасці Беларусі. Камень за пазухай трэба трымаць...

Сам жа Луцкевіч, паводле пазьнейшага сьведчанья Б. Тарашкевіча, адзеньваў становішча такім чынам, што

большавікі ў Расеі ўладу не ўтрымаюць, што ў рэшце рэшт пераможа чорная рэакцыя, а ў адзінай непадзельнай Расеі калчакоў і дзянікіных ня будзе нават і мовы пра царпімасць да беларускага нацыянальнага руху, што хоць і нельга верыць адозьве Пілсудскага, аднак, чым далей палякі прасунуцца на ўсход, тым лепш і для беларусаў, таму што вымушаныя будуць ісьці на саступкі... нарэшце, пры канчатковым усталяваньні межаў на ўсходзе вырашальную ролю будуць адыгрываць вялікія дзяржавы. — А.П.

С. 210. ...з супольным краёвым соймам у Вільні. — гэта была карыкатура на канцэпцыю Канфэдэрацыі Вялікага Княства Літоўскага 1915—1916 г., у якой ніякай польскай тэрыторыі не прадугледжвалася. — А.С.

С. 285. ...былі ўзгодненыя яе праграм-

ныя палажэнні і арганізацыйная структура. — Гданьская канфэрэнцыя сталася толькі першым крокам да стварэння Беларускай сялянска-работніцкае грамады. На ёй сапраўды абмяркоўваліся пытанні будучай праграмы і арганізацыйнай структуры БСРГ, але канчатковага рашэння тады прынята не было. Першы праект праграмы БСРГ мала розніўся ад праграмы кампартыі і таму быў адхілены. Канчатковы праект быў падрыхтаваны Браніславам Тарашкевічам і прыняты толькі 12 траўня 1926 г. Пытаньне ж аб характары Грамады як легальнай арганізацыі абмяркоўвалася падчас III канфэрэнцыі КПЗБ у студзені 1926 г. Там было прынята рашэнне, што БСРГ стане не нацыянальнай беларускай, а тэрытарыяльнай арганізацыяй — г. зн. адкрытай для прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў, якія жылі на тэрыторыі Заходняй Беларусі. — А. П.

С. 286. ...*Увесну 1926 г. пры яе вызначальным удзеле была створаная новая палітычная партыя — Беларускі сялянскі саюз.* — Беларускі сялянскі саюз быў заснаваны пасламі польскага сойму Фабіянам Ярэмчам і Васілём Рагулем яшчэ ў лістападзе 1925 г. Вясной (дакладна — сакавіком) 1926 г. датуецца толькі дасягненне паразумення лідэраў БСС з беларускімі хадэкамі аб сумеснай палітычнай дзейнасці. — А. П.

С. 287. ...*выдаўшы ў міжваенную пару ўсяго 3 кнігі на беларускай мове.* — Выдавецкую дзейнасць КПП і КПЗБ Аўтар ацаніў залішне сьціпла. Насамрэч камуністычных выданняў на беларускай мове ў міжваеннай Польшчы было выдадзена значна больш за 3. Пра гэта сьведчаць, прынамсі, нявыкарыстаныя аўтарам пры падрыхтоўцы сваёй працы бібліяграфічныя дадаткі да “Інфармацыйных бюлетэняў Камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі пры Беларускай акадэміі навук”, што выдаваліся ў 1930–я г., у нумарах якіх за 1934–1935 г. ёсць згадкі, напрыклад, пра наступныя беларускамоўныя выданні:

1933

Кнорын В. Барацьба за заваяваньне рабочай моладзі (Прамова на Пленуме ВК КІМ 22 сьнежня 1932 г.). — Вільня, 1933.

Новыя зрухі ў сітуацыі і завастрэнне класавых баёў у Польшчы (рэзалюцыя ЦК КПП). — Вільня, 1933.

Супроць імперыялістычнай вайны. — Вільня, 1933.

VI зьезд КПП. — Вільня, 1933.

Эмка. Пытаньне камсамола Заходняй Беларусі. — Вільня: Выдан. ЦК КСМ ЗБ, 1933.

1934

Варановіч Насця. Заможнае жьшчэ калгаснікаў у большавіцкіх калгасах. — Вільня, 1934. — 31 с.

1935

Аб калгасным статусе заможнага і культурнага жьшчя. — Вільня, 1935. — 48 с.

Да VII Конгрэса Комінтэрна. Ад развальваючайся стабілізацыі да другога тура рэволюцый і войн. — Вільня, 1935. — 55 ст.

Дзімітроў Г. Наступленне фашызма і задачы Комуністычнага Інтэрнацыянала ў барацьбе за адзінства рабочага класа супроць фашызма. — Вільня, 1935. — 152 с.

За шырокі народны фронт працоўнага маладога пакалення Заходняй Беларусі. — Вільня, 1935. — 22 с.

Ленскі Ю. За супроць-фашысцкі народны фронт у Польшчы. — Вільня, 1935. — 48 с.

Рэзалюцыі VII сусветнага кангрэса Комуністычнага Інтэрнацыянала. — Вільня, 1935. — 46 с.

Несумненна, такіх камуністычных выданняў можна выявіць куды болей (сярод іншага іх рэкламаваньне рабілася і ў афіцыйным пэрыёдыку КПЗБ “Бальшавік”). Пераважная большасьць тэкстаў паралельна выдавалася і на іншых мовах — польскай, расейскай, украінскай, ідыш. Належыць таксама адзначыць тое, што, нягледзячы на пазначныя Вільні ў якасьці месца выдання, насамрэч згаданыя брашурны зь сярэдзіны 1920–х г. выдаваліся ў Менску і на тэрыторыю Заходняй Беларусі дас-

таўляліся нелегальным шляхам. Пра гэта адкрыта пісаў у выразанай савецкай цензурай частцы сваіх мэмуараў “Дела и люди КПЗБ” вядомы заходнебеларускі камуністычны дзяяч Мікалай Арэхва:

Выданні менскай рэдакцыі [КПЗБ] пазначаліся: «Выдавецтва ЦК КПЗБ. Вільня». Усе яны выходзілі на тонкай, мягкай, так званай рысавай паперы, адмыслова купленай за мяжой. Брашурны аб’ём былі маленькія, вагой лёгкія і ўтрымлівалі шмат тэксту. Распаўсюджаць, хаваць і захоўваць такія выданні было лягчэй, чым тыя, якія выдаваліся на простаай цвёрдай паперы.

Акрамя таго, Арэхва сьведчыў, што “асобныя брашурны для канспірацыі маскіраваліся бяскрыўднымі назвамі. Напрыклад: *Зборнік задач па фізыцы для 8 — 10 клас*” (цытуецца паводле: *Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусі. Ф. 4683. Воп. 3. Спр. 1123. А. 162—163*).

Факт выдання гэтых брашур не на тэрыторыі Польшчы мог бы стаць падставай для неўключэння іх Аўтарам у агульны спіс, па аналогіі з брашурамі зь фіктыўнымі выходнымі звесткамі, выдадзенымі беларускімі эсэрамі ў пачатку 1920-х г. Аднак у такім выпадку неапраўданае фігураваньне ў спісе кніжак А.Гарадоцкага “Як Беларуская Хадэцыя гандлюе крывёю рабочых і сялян” і А.Віленчука “Супраць расправы акупантаў над Б. Тарашкевічам” — іх выданьне наўрад ці адбывалася ў месцы, адрозным ад астатняй камуністычнай літаратуры. — *А. П.*

С. 287. ...*выдавецкая дзейнасьць груп Луцкевіча пачала імкліва занепадаць*. — Нягледзячы на гэта, уплыў актыўнай выдавецкай дзейнасьці Луцкевіча ў 1920-я г. адчуваўся ў Заходняй Беларусі і ў наступныя гады. Адна з камуністычных актывістак пасля вывучэння настрояў беларускага насельніцтва на Наваградчыне ў 1934 г. у сваёй справаздачы пісала:

Што датычыць груп беларускай санацыі (Т[аварыства] Б[еларускай] А[святеты]), то мне з

такімі групамі на Наваградчыне не давялося сутыкнуцца і нібыта на Наваградчыне іх няма. Нягледзячы на гэта, уплыў Луцкевіча вельмі вялікі. [...] Гэты ўплыў ідзе на Наваградчыну праз розныя каналы. Напрыклад, на Наваградчыне ёсць вельмі шмат розных ранейшых кніжак, накіталт хрэстаматыяў для старэйшых, усемагчымых беларускіх песьняў, календароў, беларускіх сьвятаў і г. д. Усё гэта прасякнута самым яркім беларускім шавінізмам; па Наваградчыне ходзяць яшчэ да гэтай пары лекцыі Луцкевіча аб літаратуры, якія ён чытаў у Вільні яшчэ з часоў 26 году, калі гэта ўсё было прасякнута духам пэўнага прасавецызму. Я чытала адну такую кніжку, дзе ён піша пра Вільню, калі быў вывешаны на замку чырвоны сьцяг, дзе ён гэта апісвае як сымбаль і да т. п. [...] Цэлы шэраг песьняў старых беларускіх пісьменьнікаў, усялякія календары, на якіх напісаныя лэзунгі нацыянальнай еднасьці, усялякага кіталту беларускія партрэты — усё гэта ходзіць па Наваградчыне (цытуецца паводле: *Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусі. Ф. 242-п. Воп. 1. Спр. 390. А. 292*). — *А. П.*

С. 303. ...*Станіслаў Станкевіч разьмясьціў сваю кнігарню, перавезеную з вуліцы Завальнай, і кіраваў ёй ад уласнага імя*. — У бягучым рэфэраце польскай палітычнай паліцыі аб дзейнасьці беларускіх арганізацыяў у 1926 г. зьмяшчаецца трохі іншая вэрсія гэтых падзеяў:

Кс. Станкевіч заявіў, што ён ня можа супрацоўнічаць у распаўсюджанні сярод народу такіх газэтаў, як выдаваная Беларускай сялянска-работніцкай грамадой “Беларуская Ніва”, і таму загадаў, каб загадчык беларускай кнігарні (вул. Завальная, № 7) Станіслаў Станкевіч больш не прадаваў “Беларускай Нівы”. Тады Рак-Міхайлоўскі, Астроўскі і Тарашкевіч адчынілі для Беларускай сялянска-работніцкай грамады асобную кнігарню на вул. Астрабрамскай у доме № 1 і звольнілі Ст. Станкевіча.

Апошні, страціўшы пасаду, пры дапамозе кс. Станкевіча адчыніў трэцюю кнігарню на вул. Астрабрамскай, № 2.

Такім чынам, у Вільні, замест адной, як ра-

ней, існуюць адразу тры кнігарні, бо на Завальнай, № 7 кс. Станкевіч адчыніў яшчэ адну пад назвай “Крыніца”

(цытуецца паводле: Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва. Ф. 3. Воп. 1. Спр. 195. А. 19). — А. П.

С. 304. ...паказнік павялічыўся б да каля 1 пазыцыі на чытача... — Гэты паказчык безумоўна ўзрос бы, калі булічваць беларускамоўныя камуністычныя прапагандысцкія выданні, пра якія вялася гаворка раней. Яны часта выдаваліся вялікімі накладамі і, нягледзячы на пазначэнне (для канспірацыі) цэнаў, распаўсюджваліся сярод насельніцтва бясплатна. — А. П.

С. 307. ...рукапіс якога трапіў у бібліятэку Беларускай акадэміі навук у Менску. — Картатэка на беларускіх дзячоў, складзеная Адольфам Клімовічам, сёння захоўваецца ў ягоным асабістым фондзе ў адзеле рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі: фонд 5, вопіс 1, адзінкі захавання 1, 2. — А. П.

С. 322. ...рэцэнзэнт падаў сьпіс кніг, якія не паказаныя ў Дадатку... — У сьпіс, складзены Андранікам Антанянам, увайшлі наступныя выданні:

1921

Лёсік Я. Наша крыніца. — Вільня: І, Беларуская школьная рада, друкарня “Віленскага выдавецтва”, 1921. — 107 с.

Краўцоў М. Рада Беларускай Народнай Рэспублікі. — Вільня: V, “Беларускі Звон”, друкарня Б. Клецкіна, 1921. — 32 с.

Краўцоў М. Усебеларускі Зьезд 1917 г. — Вільня: “Беларускі звон”. Друкарня Б. Клецкіна, 1921. — 32 с.

1922

Смоліч Аркадзь. Географія. ч. II. Выд. 2-е. — Вільня: Віленскае беларускае выдавецтва Б. Клецкіна, 1922. — 367 с.

1923

Манцэвіч М. Як залажыць спажывецкі коопэратыў. — Вільня: Друк Я. Левіна, [пасля 1923]. — 14 с.

1926

Stankiewicz A. Pramova Pasła ks. Ad. Stankiewiča u Sojmie 24.IX.26. — [Вільня]: V, Bielaruskaja drukarnia imia Skaryny, 1926. — 16 s.

Гарэцкая Л. Родны Край. Першая пасьля лемантара кніжка да чытаньня. Выд. 4-е. — Вільня: Беларускае выдавецкае таварыства, Беларуская друкарня імя Францішка Скарыны, 1926. — 95 с.

Прамовы дэпутатаў соймавага клюбу Беларускае сялянска-работніцкае грамады. — Вільня: Друкарня “Левін і сын”, 1926. — 83 с.

Прамовы дэпутатаў соймавага клюбу Беларускае сялянска-работніцкае грамады. — Вільня: Друкарня “Левін і сын”, 1926. — 50 с.

1927

Гарэцкая Л. Родны Край. Трэцяя і чацьвертая пасьля лемантара кніжка да чытаньня. — Вільня: Таварыства Беларускае Школы, Друкарня Клецкіна, 1927. — 208 с.

Закон аб выбарах да гмінных самаўрадаў. — Вільня: Цэнтральны Беларускі Нацыянальны Выбарны камітэт на Віленшчыну і Наваградчыну, друкарня Яна Баяўскага, 1927. — 16 с.

1928

Катэхізм для сяброў Царквы Мэтадыстаў, зьмяшчаючы збор хрысьціянскіх дактрынаў. — Вільня: Місія Мэтадыстаў, друк Я. Левіна, 1928. — 120 с.

1929

Беларускія (крывіцкія) казкі / Я. Станкевіч. — Вільня: Друкарня «Лух», 1929. — 48 с.

Bielaruskija religijnyja pieśni. Выданы на правах рукапісу. — Вільня: Беларуская друкарня імя Ф. Скарыны, 1929. — 23 с.

Мэморыял Беларускага пасольскага клюбу ў Лігу Народаў. — Вільня: Беларускі пасольскі клуб, Беларуская друкарня імя Ф. Скарыны, 1929. — 8 с.

1930

Рай на зямлі. — Наваградак: Беспарцейны Блэк спаўпрацы з Урадам, Друкарня Wyziafu Powiatowego w Nowogrodku, 1930. — 24 с.

1933

Машара М. Вось тут і зразумей. Драматычны абразок у 2-х адслонах. — Вільня: Таварыства Беларускай Асьветы, Друк Я. Левіна, 1933. — 29 с.

1934

Маршалак Язэп Пілсудскі ў Вільні й на Віленшчыне. — Вільня: Выдавец “Dziennik Urządowy”, Друк Я. Левіна, 1934. — 96 с.

1935

Хвялоўскі З., Шайер В., Тарскі А. Геомэтрыя. Падручнік для III клясы гімназіяў / Пер. Р. Астроўскага, (на правах рукапісу). — Вільня: Выданьне беларускай філіі дзяржаўнае гімназіі імя Ю. Славацкага, 1935. — 164 с.

Зыдлер І. Геомэтрыя. Падручнік II клясы гімназіяў. — Вільня: Выданьне беларускай філіі дзяржаўнае гімназіі імя Ю. Славацкага, 1935. — 62 с.

1936

Аўэрбах М. і Дамброўскі К. Слоўнік да Disce Latine. Падручнік для II кл. гімназіяў / Пер. Анцукевіча М., (на правах рукапісу). Вільня: Выданьне беларускай філіі дзяржаўнае гімназіі імя Ю. Славацкага, 1936. — 44 с.

Кіта Б. Трыгонамэтрыя. Падручнік для VII і VIII клясаў гімназіі. Компіляцыя па Златчынскаму і Войнову. — Вільня: Вы-

даньне беларускай філіі дзяржаўнае гімназіі імя Ю. Славацкага, 1936. — 119 с.

1937

Našaja praca. Padručnaja knižka dla trejciaje klasy pačatkovych škołaŭ. — [Львоў]: Państwowe wydawnictwo książek, Druk Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki, 1937. — 160 s.

Śpieŭnik biełaruskich narodnych pieśniaŭ. — Wilnia: Narodnaja Knižnica, I, 1937. — 32 s.

1939

Дубоўка У. I пурпуровых ветразей узьвівы. — Вільня: Калосье, Беларускае друкарня ім. Ф. Скарыны, 1939. — 31 с.

Інж. В. Б. Сакрэт Ураджаю, або якім насеньнем засяваць і як яго на сяўбу загаўляць / Пер. А. К. — Вільня: Выданьне “Самапомачы”, 1939. — 46 с. — А. П.

С. 441. ...*праваслаўных вяльможаў (Астроскага, Хадкевіча і іншых) да ўдзелу ў Радзе ВКЛ*. — Аўтар абыходзіць тут як прывілеі 1432 і 1434 г., так і той факт, што праваслаўныя князаты і паны (Алелькавічы, Лугвенавічы ды інш.) бралі рэальны ўдзел у кіраваньні дзяржаваю і ў XV ст. — А. С.

С. 450. ...*нашых хвалёных адраджэнцы XIX ст.*... — хвалёнымі беларускімі адраджэнцамі аўтар называе В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча. Першы зь іх вёў польскую школку, а другі рупіўся пра адкрыцьцё польскіх школак (гл. артыкул “Генэза і аўтарства першага беларускага лемантара”). — А. С.